

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՃԱՊԱԿԻՆ IX ԴԱՐԻ II ԿԵՍԻՑ XI ԴԱՐԻ II ԿԵՍԸ

Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային կյանքի վերելքն սկսվում է IX դ. երկրորդ կեսից և պայմանավորված է մի կողմից արաբներին հանդամանքներով, մյուս կողմից երկրում նոր պետականության՝ Բագրատունիների հարստության հաստատումով:

Պետական՝ խնկախտիթյան վերականգնումը նպաստավոր նախադրյալներ է ստեղծում տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի հեռավոր դարձացման համար: Ձևավորվում է ֆեոդալական քաղաքն իրեն արհեստավորական արտադրության և առևտրի կենտրոն¹, վերականգնվում են այն քաղաքները, որոնք արարական տիրապետության տարիներին կորցրել էին իրենց դերն ու նշանակությունը, կառուցվում են նորերը:

IX դ. Դվինը Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից մեկն էր: Իրավացիորեն հայ միջնադարյան մշակույթի ուսումնասիրողներն ընդգծում են, որ քաղաքը արաբների տիրապետության ամրոգչ ընթացքում պահպանում է մայրաքաղաքի իր համրավր և տնտեսական, ռադմական ու առևտրական կենտրոնի նշանակությունը:

Թ. Արծրունին, նկարագրելով Դվինը մինչև 893 թ. երկրաշարժը, ընդդրում է նրա մեծության և առևտրական կենտրոն լինելու մասին: «...մինչ յերեսս երկրի ի վեր մղեալ հանդէպ քաղաքին Արտաշատու, որ Բլուրն նորուն ասի, յորում շահաստանն Դուին, մարդախիտ, պարսպաւոր պատնիշօք պատուարեալ և տուրեառիկ վաճառականութեամբ և աղզի աղզի պղծութեամբ յափրացեալ՝ յգիացեալ՝ զնա ի հիմտնց տապալեալ»²:

Դվինի տնտեսական կյանքի և առևտրական հարաբերությունների մասին ավելի ընդարձակ տեղեկություններ են հաղորդում արար պատմիչներն ու աշխարհագրագիրները³:

Այդ տվյալները կարեոր լինելով հանգերձ, տեղական արագրանքի ծավալի ու արտաքին հարաբերություններում երկրի խաղացած դերի մասին ամրոգչական պատկերացում չեն տալիս: Այդ պակասը լրացվում է Դվինի ռադմամյա պեղումների միջոցին ձեռք բերված հնագիտական նյութի ուսումնասիրությամբ:

Դվինի IX—X դդ. հախճապակյա խեցեղենի թվագրման ու ընուքագրման համար անհրաժեշտ է որոշ շերտագրական դիտողություններ կատարել:

Ավելի քան քառասուն տարիների ընթացքում, Դվինում կատարված պեղումների միջոցին, հայտնորելել են ռադմատեսուսկ նյութեր, որոնց ուսումնասիրությունը դյուրին չէ: Կյանքն այնտեղ հարատեւել է անընդմեջ ավելի քան երեք հաղարամյակ, սկսած էնեոլիթից ընդհուդ մինչև XIII դ. I կեսը (1236 թ.), երր մոնղոլների ավերիչ արշավանքի հետեանքով հիմնովին կործանվեց Հայաստանի դարտվոր մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակամիջոցին ընակավայրի տեղում աուաջացել է մշակութային մի հղոր շերտ, որը միջնարեբղում հատկապես խաոնվել է. փորվել են հորեր, նկուզներ, կառուցվել են նոր շինություններ, որի հետեանքով ստեղծվել է ռարդ ու խճողված մի պատկեր: Դվինում տարրեր ժամանակներում մեծ ավերածություններ են կատարել օտար նվաճող-

¹ Բ. Ն. Առաքեյան, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 5:

² Թ. Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Քիֆլիս, 1917, էջ 371:

³ Н. А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении, Азербайджане, СМОМПК, вып. XXIX, Тифлис, 1901, стр. 19.

ները և, վերջապես, քաղաքը երկու անգամ տակնուվրա է եղել տարերային մեծ երկրաշարժերից։ Այս ավերածությունները, շենքերի նորոգումներն ու նոր կառուցաները դժվարացնում են քաղաքի պարզ շերտագրական պատկերի ուրվագծումը։

Բ. Ա. Նելկովնիկովը IX դ. խեցեղենը թվադրելիս որոշակի սահման է դնում կենտրոնական թաղամասի և միջնաբերդի նյութերի միջև։ Դվինի կանոնավոր պեղումներով ձեռք բերված խեցեղենն այսօր անհետաձգելի խնդիր է առաջագրում որոշակի ճշգրտումներ տնելու այդ հարցում։

Միջնաբերդում IX—X դդ. շերտը բավարար չափով բացահայտված չէ։ Խնդրո առարկա հտիճապակու ընութագրումը բարդանում է այն պատճառով, որ նյութերը սակավ են որոշակի թվագրվող համալիրներում, մեծ մասամբ հորերից են՝ ասարեր ժամանակների նյութերի հետ։ Նման պտրագայում դասակարգումը կատարվում է հիմնականում համեմատական հտրուատ նյութի օգնությամբ, որոշ դեպքերում նկատի են առնվում զարդարման եղանակներն ու ոճական առանձնատկությունները։ Նրբման էլ որոշիչ կովտն են արձանագրությունները, քանի որ միևնույն դարաշրջանում ասարեր խեցեգործական կենտրոններ ունեցել են արձանագրական ինքնատիպ ոճ։

Դվինի կենտրոնական անդամասում IX դ. շերտն ավելի որոշակի է արտահայտված, հետևարար ինքնին դուրանում է գտնված խեցեղենի, մտնավորտպես հախճապակու բնութագրման հտրցր։ 1964 թ. հիշյալ պեղավայրում բացվել է մի մեծ շինություն, որն իր ընակելի տնտեսական ռաժիններով կառուցվել է արաբական տիրապետության վերջին շրջանում (VIII դար), հիմնովին տվերվել 893 թ. երկրաշարժի ժամանակ։ Այդ շերտը թվագրվում է VIII—IX դդ. ապակե թասերի, փորագիր ռաժակների և տաշած սրվակների ամբողջական նմուշներով, ինչպես նաև Արասյան դրամներով։ Այս տարածքում հայտնաբերված հախճապակին էլ, ընականարար, IX դարին բնորոշ առանձնահատկություններ ունի։

Ի վերջո, Կաթողիկե եկեղեցու շրջակայքում տոանձին հատվածների պեղումների արդյունք-

ներով երևաց, որ երկրաշարժից հետո քաղաքի այդ մասը նույնպես ընակելի չէր, հետևարար առկա նյութական մշակույթի ժամանակագրության վերին սահմանը IX դ. է։

Դվինի ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի (IX—X դդ.) հախճապակին հտրուատ է, ռազմատեսակ և աչքի է ընկնում պատրաստման ռազմապիսի հնարներով։ Խեցեղենի այդ ռազմադանություն մեջ հնարավոր եղավ զատորոշել տեղական և ներմուծած կտվտնոթները, բնորոշել դրանց պատրաստման ժամանակը, բացահայտել հիմնական առանձնատկություններն ու ինքնատիպ գծերը։

Դվինի IX—X դդ. հախճապակին ըստ պատրաստման եղանակների կարելի է դասակարգել հետևյալ խմբերի և ենթախմբերի⁶։

I խումբ.—Կոբալաի լուծույթով նկարագարված ու անթափանց ճարակալ ներկված անոթներ։

Այս խմբի մեջ ընդգրկված թասերը ունեն բաց դեղնավուն փափուկ խեցի, փորքին՝ փրոված ջուրթ, ցտծր, լայն օղակաձև հատակ և ամրողշուկյամբ պատած են կաթնավուն անթափանց ջնարակով։ Այս թասերի ջնարակը երբման ձաքեր ունի, տեղ-տեղ էլ այն ռոլորովին բացակայում է։ Անոթների գունազարդումն արվել է թաց խեցու վրա կոբալտի կամ պղնձի օքսիդի լուծույթով, և թրծումից հետո կապույա ու սպիտակ երանգների համադրությամբ ստացված զարդանախշերը ձևավորվում էին ծաղիկների, կետազարդերի, կիսաշրջանների (ֆեստոնների) տեսքով։

Նման թասերը Դվինում հայտնաբերվել են մեծ մասամբ Կաթողիկե եկեղեցու շրջակայքից, այսինքն՝ այն ասարածության վրա, որը 893 թ. մեծ երկրաշարժից լրիվ ավերվել էր և ց-19 քառակուսու հորից 3,2 մ խորության վրա՝ վաղ տիպի ջնաբակած խեցեղենի հետ։ Վերահիշյալ տեխնիկական հնարանքով կերտված հախճապակին առաջին անգամ ի հայտ եկավ Ամարայի պեղումներից, որը խալիֆայության ժամանակավոր մայրաքաղաքն էր (Բաղդադի մոտ, Տիգ-

⁶ Առաջարկվող քննությունը նախնական է և չի հավանում հարցին անվիճելի վերջնական լուծում ապր։ Նոր նյութերի առկայության դեպքում դասակարգման մեջ կլինեն որոշ փոփոխություններ և լրացումներ, սակայն հիմքը մեր կարծիքով կմնա նույնը։

⁷ Քննարկվող բոլոր անոթներն էլ պահվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում։

⁴ Б. А. Шелковников, Керамика и стекло из раскопок г. Двина, стр. 6.

⁵ Ա. Ա. Քալաերայցի, Դվինի IX դարի ջնարակած խեցեղենի հարցի շուրջը, ՊՐԶ, 1971, № 1, էջ 263։

րիսի վրա)⁹։ Նույնատիպ անոթները արտադրվել են նաև Իրանի Ռեյ, Սավա և այլ քաղաքներում։ Սակայն Սամարայի և Իրանի կորալտե դունադարդումով արված թասերի խեցու որակների միջև նկատելի են սկզբունքային տարրերություններ։ Նախ Սամարայի թասերի խեցին փափուկ է, խոնավություն ընդունող, և ջնարակը որոշ տեղերում թափված է, իսկ իրանական թասերի խեցին կարծր է, մոխրագույն, որի հետեվանքով ջնարակը հարթ և ամուր կպած է խեցուն¹⁰։

Տվյալ խեցեղենի արտադրության կենտրոնների հարցում Մերձավոր արևելքի մշակույթի մասնագետները հանգել են աարերի հետեությունների. մի մասը նախապատվությունը տալիս է Սամարային¹⁰, մյուսները՝ Իրանին¹¹, տեղամ Բասրա և Քուֆի քաղաքներին¹²։

Տակավին անորոշ է տրտադրության կենտրոնների խնդիրը, որովհետև հիշյալ քաղաքներում չի հայտնաբերվել այդ խեցեղենի արտագրական խոտանը։ Կարծում ենք, որ Դվինից հայանի այս տիպի խեցեղենի դերակշիռ մասը ներմուծվել է Սամարայից։ Սյդ ենթադրության օգտին են խոսում գտնված թասերի թե՛ ձևը, թե՛ խեցու որակը և թե՛ դարդամոտիվների առանձնահատկությունները։ Սյս խմբի դրեթե բոլոր

⁹ Քաղաքի հիմնադրման և ավերման մասին գոյություն ունեն մի քանի կարծիքներ։ Քյոխլինի կարծիքով, քաղաքը հիմնադրված է Մուհամմադ խալիֆի օրոք, 838 թ. և կործանվել 883 թ. R. Koehlin, A propos de la ceramique de Samarra „Syria“, vol. VII, fig. 3. 1926, p. 234։

Հիմնականում ընդունված է այս թվագրությունը Ա. Լեյնը հիմնադրումը 836 թ. ընդունելով, քաղաքի կործանումը 883 թ. է համարում, A. Lane, Medieval finds at Al-Mina..., p. 28։

¹⁰ Է. Կյունը և Ս. Լեյնը շեն նկատում խեցու որակական տարրերությունները և բոլոր իրերն էլ համարում են Սամարայի արտադրություն։ Ս. Պոպը, որ սովորաբար խեցեղենի դասակարգումը կատարում է նկարագրական ոճական առանձնահատկությունների հիման վրա, այս դեպքում որոշակիորեն ընդգծում է խեցու գույնը և տարրերությունները Սամարայի խեցեղենից։ Սվեյացները, որ թեև Դվինում հանդիպող այս տիպի խեցեղենի մեծ մասը ներմուծված է Սամարայից, բայց կան նաև Ռեյ քաղաքից բերված րեկորներ։

¹⁰ Fr. Sarre, նշվ. աշխ., էջ 44։

¹¹ SPA, vol. II, p. 1485.

¹² Ցակուրի մոտ հանդիպում է վկայություն այն մասին, որ VIII դ. Բասրա և Քուֆի քաղաքների արհեստավորները տեղափոխվել են Սամարա, հետևաբար Սամարան չէ այդ որակի խեցեղենի արտադրության հիմնական կենտրոնը։ Տե՛ս G. Wiet, Deux pieces de ceramique egyptienne „Ars Islamica“, III, 1936, p. 171—172.

առարկաներն իրենց ձևերով թասեր են։ Անոթներից մեկի կենտրոնում (1617/124) (ադ. I, 1) պատկերված են երեք սաղարթախիտ ծառեր, որոնք գրեթե բնական տեսք ունեն, իսկ կենտրոնում որպես պերճախոս զարդ վերարտադրված է այդ ծառերի պտուղը։ Մեկ այլ թասի դաշար (2326/24) հարդարում է հինգթեղթանի ոճավորված վարդյակը, իսկ ետ փոխված շուրթի եզրին տեղ-տեղ արված են կիսաշրջաններ¹³։

Նույնատիպ թասերից մեկը (2326/130) թերի է, րացակայում է հատակի մասը և դժվար է վերարտադրել անոթի ընդհանուր դարձակը (ադ. I, 3)։ Նկատելի են սոսկ շուրթի եզրին դժիկներից գոյացած եռանկյունիները¹⁴։ 2326/28 թվահամարի անոթի սպիտակ ֆոնի վրա կանաչ երանգով պատկերված է րարձը, սլացիկ նռան մի ծառ, որի հիմքը կաղմում են եռանկյուն աղմատները, իսկ ընդհանուր հեռացող ճյուղերի վրա նկատելի են նռան հասուն պտուղները (ադ. I, 5)։ Մտոն ավարտվում է երկու եռարկակ դալար տերևներով¹⁵։ Անոթն իր ղուգահեռն ունի Լուվրի թանգարանի նմուշներում¹⁶։

Վերջին երկու անոթներն էլ դտնվել են II տեղամասի ց-19 քառակուսու մեջ րացված հորից 3,2 մ խորության վրա՝ սլացներով, կետերով և կանաչ ու դեղին ջնարակի համադրությամբ ներկված IX դարի վաղ տիպի խեցեղենի հետ։

Սյս ժողովածուում հանդիպող միակ սկուտեղը ցածրադիր է, րացակայում է հատակը և անդարդ է (ադ. I, 2)։ Սկուտեղի եզրերը շեշտված կերպով գուրս են թեքված և կտղմում են անոթի տափակ լայն շուրթը։ Սկուտեղի անմիջական ղուգահեռները հանդիպում են Սամարայում, Շոշում, թեև վերջիններս տարրերվում են իրենց ճոխ և հարուստ հարգարանքով¹⁷։

Սյս խմբի մեջ ընդգրկված բոլոր անոթներն էլ ձևավորված են րարձր ճաջակով և հատուկությամբ, հարդարանքը ջատ պարզ է և կրում է դեղարվեստական միևնույն դպրոցի գրոշմը։

Դվինում առանձնանում են մի խումբ կավանոթներ, որոնց ուսումնասիրությամբ տարդվում է, որ դրանք տեղում են պտտրտստվել։ Սյս առարկաների ձևերը հիշեցնում են տտփտկ

¹³ Ա. Ա. Քալաբեբայան, նշվ. աշխ., էջ 269, ադ. III, նկ. 4։

¹⁴ Նույն տեղում, ադ. III, նկ. 2։

¹⁵ Նույն տեղում, ադ. III, նկ. 1։

¹⁶ R. Koehlin, նշվ. աշխ., ադ. XLI, 2։

¹⁷ Fr. Sarre, նշվ. աշխ., ադ. XXVI, XXVII, XXVIII.

պնակներ և առնչվում են Շոշ քաղաքի պեղումներից հայտնարեբրված պնակներին: Անոթները տափակ են, ունեն դուրս փոփոզ լայն շուրթ, ցածրադիր հատակ, ներկված են անթափանց ջնտրակով և տեղ-տեղ էլ դունաղարդված են կորալաի ցայաերով, խեցին բաց դեղնավուն գույն ունի, փափուկ է և ծակոտկեն: Դվինում նույն տիպի անոթներ կերտվել են կարմիր կավից և հայտնարեբրված է նույնիսկ այդ խեցեղենի արտադրական խոտանը: Այս պարպան թույլ է տալիս ենթադրել, որ նման անոթները վաղ ժողովում ունեն (IX դ.) և ամենայն հավանականությամբ կերտվել են Դվինի արհեստանոցում:

Քյոխլինի կարծիքով, Ամարայում այդ տիպի հախճապակյա անոթները պատրաստել են Շոշից Ամարա տեղափոխված վարպետները և նա այն վերագրում է VIII դ.¹⁹: Այդպիսի նմանությունները դեղարվեստական մի ընդհանուր հոսանքի արդյունք էին դանաղան շրջաններում, որի ակունքները ճշտությամբ որոշել տակավին չէր մյուս ժողովուրդների մշակույթից: Մերձավոր արեելքի այլ երկրների հետ ունեցած մշտական կապերի շնորհիվ, աեղի էր ունենում անոթների ձևերի, դարդամոտիվների և տեխնիկական հնարների փոխանցումները:

Երբեմն հախճապակյա այս տիպի ամանների բնորոշ ձևեր, ցնարակի գույնը և դարդերը Դվինի վարպետները փոխանցում էին նաև ցնարակած խեցեղենի ընադավաոր: 1965 թ. պեղումների ժամանակ կենտրոնական թաղամասից հայանաբերվել են երկու անոթ, որոնք կերտված են Դվինի կարմիր կավից և կրկնում են ներմուծած հախճապակյա անոթների ձևեր և դարդանտիշերը: Թասերից մեկն ունի քիչ ծավալած շուրթ, ցածր օղակաձև նստուկ և պատած է սպիտակ անթափանց ջնտրակով: Թաց վիճակում շուրթի եզրին գծագրվել են երեք կիսաշրջաններ, իսկ կենտրոնում նշմարվում է քուֆի արձանագրության մի ընդօրինակություն, որը չի ընթերցվում: Մյուսը մի գավաթ է, թերի, շուրթը ծավալած, արձանագրությունը նույնպես կորալաի դարդարում (աղ. I, 4):

Երկու անոթների դարդաձևերն էլ ունեն արձանագրությունների ընույթ, տներնեռնելի են, հասկանալի է արված լոկ դարդի իմաստով: Այս

երեույթը Մերձավոր արեելքի մշակույթին խորթ էր: Պատրաստող վարպետը երբեմն ծանոթ չի ներվ արարերեն լեզվին, այդ տառերն օգտագործում էր իրեն դարդաձև (Անրերդի հավանդի գարդամոտիվների մեջ հանդիպում են մի շարք արարատառ անրնթեռնելի դրեր):

Կան դեպքեր, երբ այլադիր արձանագրություններով հարդարում էին անդամ եկեղեցական սպասքը²⁰: Շատ հաճախ էլ վարպետը լեզվին տիրապետելով հանդերձ, նախընտրել է այդ կերպ դեղաղարդել անոթը, նկատի առնելով շուկայական պահանջարկը և հաշվի նստելով ժամանակի դեղադիտական ճաշակի հետ:

Դվինի պեղումներից մեղ է հասել Մերձավոր արեելքի երկրներում IX—X դդ. մեծ տարածում ստացած շողուն խեցեղենի վաղ տեսակները: Այդ խեցեղենը մեծ մասամբ դտնվել է Դվինի միջնարերդի հորերում, ստորին բերդի 27-ի և 26-ի քառակուսիներում և կենարոնական թաղամասի համապատասխան շերտերում:

Շուրջ մեկ դար Մերձավոր արեելքի միջնադարյան խեցեղենի հետադոտություն ուղղված է շողուն խեցեղենի ծաղւան ու դարդացման խրդիրները լուսաբանելուն: Այդ ընթացքում ստեղծվել են իրարամերթ կարծիքների մի բարդ ու խճողված շղթա, որով դեռ չի լուծվում առաջադրված խնդիրը: Ուսումնասիրողների մի մասը շողուն խեցեղենի հայրենիքը համարում է Եգիպտոսը²⁰, Իրաքը²¹ կամ Իրանը²²:

Մերձավոր արեելքի մշակույթի գիտակ է. Կյունելը²³ մշակել է մի ընդարձակ տեսություն այդ խեցեղենի ծաղւան վերարերյալ, փորձել է բացատրել IX դ. դրա ընդհատման գաղտնիքը և վերջապես հիշատակել է այն պատճառները, որոնք խթան հանդիսացան XII դարում վերստին ծավալելու շողուն խեցեղենի արտադրությունը: Այս տեսության համաձայն, շողուն խեցեղենը ծաղել է Միջագետքում, ապա 970 թ., երբ Եգիպտոսում հաստատվեցին Ֆաթիմյանները, Բաղդադում աշխատող արհեստավորները հրավիրվեցին Եգիպտոս ավելի նպաստավոր պայմաններ:

²⁰ J. Butler, Egypt and ceramic Art in the Near East, Burlington magazine, 1907, v. XI, p. 221 and vol. XII, p. 48.

²¹ H. Saladin, La mosquee de Sidi Oqba a Kairouan, Paris, 1899, R. Koëchlin-Gaston Migeon, Manuel d'Art musulman, v. II, Paris, 1907, p. 11.

²² SPA, vol. II, p. 1491.

²³ E. Kühnel, Die Abbassidischen... S. 159. E. Kühnel, Dated Persian lustered pottery, „Eastern Art“, vol. III, 1932, p. 229.

¹⁹ R. Koëchlin, նշվ. աշխ., էջ 242.

¹⁰ В. Н. Залесская, К вопросу о датировке некоторых групп сирийских культовых предметов, ПС, выпуск 23/86, Л., 1971, стр. 86.

րով աշխատելու համար: 1170 թ. Ֆաթիմյանների անկումով ցիրուցան եղան նաև վերջիններիս (Իրան, Աիրիա (Ռակկա), Իսպանիա), իրենց հետ աանելով այդ արհեստների ընդ որ գաղտնիքները:

Այսպիսով, շողուն խեցեղենի հայրենիքը պետք է համարել Միջագետքը, որաեղից աստիճանարար թափանցել է Արևմուտք, հասնելով մինչև Իսպանիա:

II խումբ.—Վերջնաբաժին շողուն հախճապակի:

Դվինում այս խեցեղենը բավականին տարածված էր և, ներկայացված է ամբողջական անոթների ու ռեկորների ձևով: Այս պարզապես հնարավորություն է ընձեռում գիտելու ինչպես տեղական, այնպես էլ ներմուծված անոթների միջև գոյություն ունեցող սկզբունքային տարրերությունները:

ա) Ենթախումբ.—Ենթաբաժինը ստացված էր: Ուսումնասիրվող հավաքածույի մեջ ամփոփված թասերն արտաքուստ հիշեցնում են անթափանց շնարակով պատած թասերը, ունեն բաց մոխրագույն կարծր խեցի, մի փոքր ետ փռված շուրթ և ցածր օղակաձև հատակ: Սպիտակ ֆոնի վրա վերջնարակային եղանակով շուրթի եղրին արված են կիսաշրջաններ՝ ֆեստոններ: Անոթների ներքին մակերեսը գարգարված է սլաքներով: այդ ֆոնի վրա գինամիկ վիճակում և կլորացված եղրագծերով գծագրված է ինչ-որ կենդանի: Պատկերադարձման այս ոճը ընդունել է IX—X դդ. և միանգամայն տարրերվում է XII—XIII դդ. շողուն խեցեղենի դարգամոտիվներից նկարչական հետևյալ առանձնահատկություններով: IX—X դդ. խեցեղենի վրա կենդանիները պակերվում են մեծաղիր, պարզ, առանց ավելորդ ծանրաբեռնումների, իսկ արտաքուստ հարգարված են կլոր շրջաններից, գծիկներից և խաչերից գոյացած յուրօրինակ դարգաձեերով: XII—XIII դդ. շողուն խեցեղենի վրա բուսական և կենդանական մոտիվները ոճավորված են, ջատ են հանդիպում ամբողջական բարձր ու խճողված կոմպոզիցիաներ, իսկ արտաքուստ մեծ մասամբ հարգարված են, այսպես կոչված, «սելջուկյան» գարգաձեով: Մեր արամադրության աակ եղած ուղազրավ անոթներից է 2048/145 թվահամարի թասը: Անոթի մակերեսին բաց ոսկե-գարչնագույն շողունով վերարտագրված է խրոխա դիրքով ծառի ճյուղին կառչած մի թռչուն, որի բերանից կախված ոստր լեցուն է գալար շիվերով ու աերեններով: Թռչունն ունի ճոխ պոչ և գլխին թագ (աղ. Iա, 7): Արաա-

քուստ սպիտակ ներկով պատած ֆոնի վրա բաց գարչնագույն շողունով արված են չորս շրջաններ, որոնց միջև ընկած տաըածությունը լցված է թեք գծիկներով ու խաչերով: Թասի հաաակին արձանագրված է ոճավորված արարերեն մի հիշաակություն: Այնտեղ կարգացվում է **عقل طه** (պատրաստել է Թահան, աղ. Iա, 6): Այլ դարգեր է բովանգակում թասերից մեկ ուրիշը, որից միմիայն մի բեկոր է պահպանվել: Շուրթը եղրված է գարչնագույն ու ոսկեգույն շողունով արված կիսաշրջաններով: կենտրոնում տեղ-աեղ վերարաադրված են կոկոններով ավարտվող ծաղկեթփեր և արարերեն արձանագրության հետքեր (աղ. IIա, 8): Արտաքուստ անոթը գոտկում են նույն մեկընդմեջ շրջանները, թեք գծերն ու խաչերը:

Իր աեսակի մեջ հետաքրքիր է 2121/115 թվահամարը կրող թասը, որը ներքուստ հարգարված է անփութորեն գծագրված շիտակ ու ալիքավոր գծերով և երևակայական մի կենդանու պակերով (աղ. II, 3): Հատակին նկատելի է ոճավորված մի հիշաակագրություն, որն ամբողջական չէ, ուստի և անվերծանելի (աղ. II, 1):

Աշխարհի տարբեր թանգարանների հավաքածոներում այս տիպի հախճապակյա թասերը բաղգատվում են Սամարայում հայտնաբերված օրինակների հետ և թվագրվում են IX դ.²⁴:

Թվագրման համար կոչան են ծառայում անոթների վրա հանդիպող արձանագրությունները: Արարերեն արձանագրությունների վերծանությունը դրադվող մասնագետները պարզել են, որ քուֆի արձանագրություններով անոթներ IX—X դդ. պատրաստել են Աամարղանգում²⁵, Նիշապուհում, Աամարայում, արձանագրությունների ոճի խիստ տարրերություններով: Հերցֆելդը, յապմնասիրելով Աամարայի խեցեղենի վրա գոյություն ունեցող արձանագրությունները, գտնում է, որ դրանք նման են թուլունիդյան խեցեղործ վարպետների գծագրած արձանագրություններին և թվագրվում են նույն ժամանակամիջոցում՝ IX—X դդ.²⁶:

Դվինի հիշյալ խմբի խեցեղենի արձանա-

²⁴ E. Ettlinghausen, Notes on the lustrware of Spain „Ars Orientalis“, 1954, v. I, p. 133—156, fig. 1, 5, E. Kühnel, Islamische Kleinkunst, Berlin, 1925, S. 216, A. Lane, Early Islamic pottery, London, 1947, fig. 12., *Aty Bey Bahgat et F. Massoul*, La ceramique musulman de Egypte Le Caire, 1930, pl. E. fig. 36, fig. 40a.

²⁵ B. Л. Вяткин, Афрасиаб—городище былого Самарканда (Археологически очерк), Ташкент, 1928, стр. 48, табл. VI.

²⁶ Fr. Sarre, *узг.* աշխ., էջ 81—85.

գրությունները համընկնում են Ամարայի արձանագրությունների հետ, մեկ անգամ եւ հասանելի վերջիններիս ծագումը Միջագետքից՝ Վերջերս, այս խեցեղենից մի ընկոր հայտնաբերվել է Կուխեթի Ռուսթավի ընդգաբաղաքի մոտ քարուկրից պատրաստված մի կառույցի շրջակայքում, որը, ըստ հարակից նյութերի, թվագրվում է IX—X դդ.²¹։

Միտիայում համարնույթ առարկաներ հայտնաբերվել են Բյուզանդական արշավանքին նախորդող շրջանի շերտում 968—969 թթ. եւ X դ. այն կողմ շեն անցնում²²։

Հետեւաբար, խեցեղենի այս խումը ծագում է Միջագետքից, թվագրվում IX դարով, վերին սահմանն ունենալով X դ.։

ր) ենթախումբ.—չողուն հախճապակաւ անդակաւ խումբը։

Դվինում հանդիպում են մի խումբ թասեր, որոնց ուսումնասիրությունը մեզ բերել են այն համոզման, թե դրանք վաղ շողուն խեցեղենի անդակաւ օրինակներ են։ Ահա մեր կողմաների։

1) Միջագետքից ներմուծված անոթների խեցին ավելի կարծր է, մոխրագույն, մանրահատիկ, իսկ Դվինի անոթների խեցին փափուկ է, ծակոտակեն եւ դեղնավուն։

2) Տեղական շողուն խեցեղենը ընդունել է փոքր եւ միջին մեծություն թասերին (17.10, 2,5.4, 18.5.5, 18.6, 15.5, 13.4, 12,5.5.5), իսկ դրանց ձևը հար եւ նման է XI դ. Անիում եւ Դվինում մասսայաբար հանդիպող ծակոտակեն թասերին, այնինչ ներմուծած նույնատիպ թասերը միայն խոշոր չափերի են։

3) Ներմուծած անոթների հառակին հանդիպող վարպետների նշանները հառակ ընթերցվող արձանագրություններ են, իսկ անդակաւ անոթների հատակին կան երեք աիպի նշաններ, որոնցից երկուսի վրա եղածը (☉, -ψ) միատեսակ են։

4) Օսարամուտ բոլոր անոթները արաբաբուսա պակերադրված են, իսկ անդակաւ համարվող միայն որոշ անոթներ են կրում IX դ. ընդունված եւ սովորական դարձած դարդաձեւ։

5) Հայ վարպետները ներմուծած անոթներին աիպիկ դարդերը ղուղակեցին հայկական վաղ տիպի շնարակած խեցեղենի մոտիվներին. այդ մտահղացումներով հորինեցին այնպիսի պատ-

կերներ, որոնց զուգահեռները չեն հանդիպում ո՛չ Անդրկովկասի մյուս կենտրոններում, ո՛չ էլ Մերձավոր արեւելքում։ Ներմուծած շողուն անոթներից ընդօրինակվեցին շուրթի եղրի կիսաշրջանները, արձանագրական դարդաձևերը եւ արաբուսա անոթը պատող կլոր շրջանները, խայսերը եւ թեք գծերը։ Վերջին մոտիվը շատ սիրված էր Դվինում եւ ընդունել էր նաեւ անգորով ներկված վաղ աիպի շնարակած խեցանոթներին (1907/109, 2326/1)։

Դվինի IX դարի շերտերից, Կաթողիկե եկեղեցու շրջակայքից եւ Զվարթնոցի պեղումներից ի հայտ եկած խեցեղենը կրում է որոշակի դարդեր, որոնք հետագա դարերում միանգամից անհետանում են. դրանք են՝ սլաքներ, կեաներ, խայսեր, շրջաններ, ոճավորված ծաղիկներ, գծեր եւ այլն։ Նշված դարդերը միանգամայն համընկնում են IX դ. շողուն անդակաւ հախճապակու վրա հանդիպող դարդերին։ Ուրեմն, քննության ենթակա առարկաները խտացնում էին անդակաւ ներմուծած, մեծ խնամքով մշակված դարդերը։ Փոքր անոթներից (2048/136) մեկի վրա պատկերված է երեք պակերթերիկներից բաղկացած մի ծաղիկ, որի ճյուղերն ու շիվերը ոճավորված են (աղ. II, 4)։ Արաբուսա անոթը դրական են թեք գծերը, շրջաններն ու խայսերը, իսկ հառակին նշարվում է վարպետի նշանը (աղ. II, 2)։ Նույնատիպ մեկ այլ թասի կենտրոնում պակերթված եռաթերթ ծաղիկը (1981/48) նկարչական կառարումով համընկնում է վերոհիշյալ թասի դարդերին, այն տարրերով, որ ծաղիկի թերթերն ավարավում են ոլորուն դծերով (աղ. IIա, 5)։ Վերջին մոտիվը ամենայն մանրամասնությամբ հանդիպում է նաեւ XII—XIII դդ. ներմուծված թուրանով նկարադրված անոթի վրա։ Արաբուսա նկարադրված է թեք գծերով, շրջաններով ու խիստ խայսերով (աղ. IIա, 6)։

Ուսումնասիրվող առարկաներից իր դարդերով ինքնատիպ է 1964/84 թասը։ Առարկայի ամբողջ դաշար ամփոփված է մի դեղեցիկ սլաքափայլով, որի յուրաքանչյուր թեն ավարավում է մեկական սրածայր ըլթակով օժաված աներով (աղ. III, 1)։ Արաբուսա կրկնվում է բոլոր անոթներին հառակ դարդաձեւ։

Դվինի անդակաւ թանգարանի ցուցանմուշներից առանձնանում է մի գեղեցիկ փոքրիկ թաս, որն ունի ճոխ հարդարանք։ Շուրթը եղրված է կիսաշրջաններով. այնուհետեւ շուրջանակի անցնում է կրկնակի եղրադժով դարդարված շրջանների դոտին, իսկ կենտրոնում ընդգծված

²¹ Н. Ф. Мамайшвили, К истории производства и потребления фаянса в средневековой Грузии (на груз. языке), Археологические памятники средневековой Грузии, Тбилиси, 1969, стр. 107.

²² А. Лапе, Կշվ. աշխ., էջ 31։

է մի խոշոր սրաածն անոթ (աղ. IIա, 9)։ Արաքունսա նույն դարգածն է կրկնվում, իսկ հասկին՝ շ վարպետի նշանը (աղ. IIա, 7)։ Պիտի կարծել, հավանարար, այս նշանը կրող երկու անոթները մեկ վարպետի աշխատանքի արգասիքն են։

1960 թ. պեղումներից հայտնաբերվել է մի հիսաքանչ փոքր թաս (2158/228), որն արծե դասել գեղարվեստական խեցեղենի հաղվագույա նմուշների շարքում։ Անոթը հարդարված է սպիտակ ու դարչնագույն-ոսկեգույն ջնարակների ներգաշնակ համադրությամբ։ Թասի եզրով շուրջանակի անցնում են կիսաշրջաններ։ Ապիտակ ֆոնի վրա շողունով արված սլաքները ներկայացնում են առարկայի ֆոնը։ Հիմնական սյուսթն ծալապատիկ նսաած մի անձնավորություն է, որի լայն փեշերով ճոխ հագուստը, ինչպես և ձեռքին պահած երաժշտական գործիքը ներկված է շողունով։ Պատկերն արված է նուրբ, հրդկված գծերով ու ներկայացնում է դուսանի, որը նսաած դորգի կամ բարձի վրա, նվաղում է երաժշտական գործիքով՝ քյամանչայով։ Լրացուցիչ դարդ է կիսաշրջանների մեջ գրված արարաատ արձանադրությունը, ուր կարդում ենք.

«պատրաստված» բառը, և երկարարթակ սրածայր անոթը, որը հիշեցնում է սվաստիկայով նկարադարված վերոհիշյալ թասի դարդերը (աղ. IIIա, 10)։ Արաքունսա անոթը գտնվում է մեղ արդեն հայտնի կլոր շրջաններն ու խայաները ներկայացնող դարդածեր։ Քննարկվող անոթների մեջ սա միակ օրինակն է, ուր սպիտակ գույնով ջնարակված է նաև հասակը և շողունով ուրվագծված երկու շրջանները ներկայացնում են մեկ այլ վարպետի նշան ①։ Անոթի վրա վերարտագրված կնոջ պատկերը հիշեցնում է Անիից³⁰ հայանի ջնարակած թասին, ուր կնոջ կերպարը արված է ամրոջ հասակով և, կրում է շատ շրջեղ զգեստ։ Ըստ հայանարեման հանդամանքների Անիի դատածոն թվագրվում է X դ. վերջով XI դ. սկզբով և ժամանակակից է Դվինից հայանի վերոհիշյալ անոթին։

IX—X դդ. Դվինում անդական շողուն խեցեղեն արվեստի վրա ղգալի է մահմեդական մշակույթի ազդեցությունը։ Այս խրոդությունը բացատրվում է պատմական դեպքերի բերումով քաղաքում մահմեդական ընկալության առկայությամբ։

Հայտնի է, որ Դվինում առհասարակ քրիս-

տոնյաները մեծամասնություն էին կաղմում, բայց VIII դ. հայերի կողքին հիշատակվում են նաև մահմեդական աարերը՝ արարներ, պարսիկներ, ինչպես նաև քրդեր։ Ղեոնդ Երեցը 774—775 թթ. ապսամբության մասին խոսելիս նշում է, որ երր ապսամբ հայերից պարաված զինվորները դալիս են Դվին, նրանց դիմավորում են «համաղգիկը արք և կանայք»³¹։

893 թ. երկրաշարժից հետո, երր Գեորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսը մեկնեց Վաղարշապատ, և հայերը ղրկվեցին թե՛ քաղաքական, թե՛ հոդեոր իշխանությունից, մահմեդական աարը, ընկանարար, ավելի հաստատուն և ամուր ղիրք զրավեց³²։ Եկվոր մահմեդական ընկալների թվում, ենթադրելի է, կային խեցեղործ արհեստավորներ, որոնք իրենց մշակույթի առանձնահատկություններով փորձել են հաղորդակից լինել նոր միջավայրին։

Շողուն խեցեղենի անդական խմբի մեջ են մանում միջին շափերի ևս մի քանի անոթներ, որոնց խեցին դեղնավուն երանգ ունի և հարդարված են ամրոջական ու ավարտուն կոմպոզիցիաներով։

Փոքր թասերից մեկի եղրին նկարադարված են կիսաշրջաններ, իսկ կենարոնում ոճավորված ցողունաղարդ ֆոնի վրա պատկերված է ոճավորված մի թռչուն (աղ. IIIա, 9)։ Այս մոաիվն ամենայն մանրամասնությամբ ու դեթե անխախտ պահպանվեց մինչև XII—XIII դդ., դարդարելով կապսյա ու սև ջնարակի համադրությամբ նկարադարված անոթներից մի քանիսը, իսկ այս անոթների անդական ծագումը ներկայումս կասկածից վեր է։ Միջին շափերի մեկ այլ անոթի վրա (2158/226) նույն կիսաշրջաններն են, կրկրվում է նաև ցողունաղարդ ֆոնը, բայց թրոշունը խոշոր և ավելի ցայաուն է ներկայացված (աղ. III, 3)։ Հուշկապարիկներն իրեն չար ողու խորհրդանիշ հայ դիցարանությանը հայանի են հեթանոսական ժամանակներից և բաղմիցս հիշաակված հայ մաանագրության մեջ։ Եզնիկը այդ մասին գրում է. «Որպես յորժամ քաղաք և դիւղ աներեսցին և անդ դեք ընկիցեն և կեղծըս ի կեղծս յայանիցին և մարդկան ըստ կեղծեաց նոցա անուանս եղեալ՝ ղոմն հուշկապարիկ, ղոմն պարիկ, ղոմն համարաու կոչեցին»³³։

³⁰ Ղեոնդ, էջ 172.

³¹ Մ. Օրմեյան, Ազգապատում, Գ հատոր, Երուսաղեմ, 1927, էջ 244—245.

³² Եզնիկյ Վարդապետի Կողբացւոյ, Եզ և զանգոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 69.

³³ Б. А. Шелковников, Поливная керамика из раскопок города Аия, табл. 1.

Չնայած քրիստոնեության կողմից այդ էակաները մերժվեցին, սակայն այլ դրսևորումներով պտտականվեցին ժողովրդական հավատալիքներում, քանդակագործության³³ և մանրանկարչության մեջ³⁴:

X դարի վերջերից հուշկապարիկներով էին նկարագրվում նաև կիրառական արվեստի նմանությունը: Այդ առումով հետաքրքիր է 2121/106 թվահամարը կրող թասը, որի մակերեսին վերարտադրված հուշկապարիկն օժաված է հայկական պարզարվեստին տիպիկ դժերով՝ գլխի շուրջը լուսապսակ, խոշոր նշածե աչքեր, կտմարած հոնքեր, մաղերի գեղեցիկ հարդարանք և այլն (աղ. III, 2): Դարերի ընթացքում երեակայական էակի այս մոտիվն ավելի քան մշակվում, ոճավորվում, բարդանում է, առավել բազմադան ընտիր ձևեր: XII—XIII դդ. հախճապակե առարկաների վրա հանգիպում ենք նրանց ավելի հաճախ և բազմապիսի դրսևորումներով: Նկատեցինք, որ վերջին երեք անոթների ֆոնը պատկերված է կետերով ու ոճավորված ցողունադարձի նախնական պարզ ձևերով:

Իրրե կանոնիկ երեսվթ, բուսական այս դարդը IX—X դդ. Մերձավոր արեելքի երկրների կիրառական արվեստի առարկաների հիմնական դարդարանքներից մեկն էր³⁵, Ուրեմն, պեք է ընդունել, որ մեր տրամադրության առկ եղած դարդարուն երեք անոթների վրա առկա ցողունադարձ մոտիվների գոյությունը մի կողմից կարևոր կոման է հիշյալ առարկաները IX—X դդ. թվագրելու համար, մյուս կողմից էլ վկայում է Մերձավոր արեելքի ըստ երկրների մշակութային կապերի ու փոխադրվածությունների մասին: Ժամանակի առաջադիմության հետ հայկական միջավայրում նշված մոտիվը դարձավ մնայուն, դարդացավ ու, վերածվելով առանձին ոճի, արվեց խեցեղեն արվեստի դուխործոցներ:

III խումբ.—Բազմազույն շղթուն ճախճապակի:—Այս ախիի հախճապակե անոթները Դվինում հանգիպում են երկու աարատեսակով: 1965 թ. կենտրոնական թաղամասի պեղումների ժամանակ առաջին անգամ հայանարերվեցին այդ խեցեղենի մնացորդները: Դատելով բեկորների ձևերից, այն եղել է աաիակ շուրթով մի պնակ, նուրը պատերով, կարծք, բաց դեղնա-

վուն գույնի խեցիով ու գեղազուրգված մուգ գարնագույն, մոխրագույն, բաց և մուգ կանաչավուն գույներով. կանաչը տեղ-տեղ ոսկեգույն երանգավորում ունի (աղ. IIIա, 11): Շուրթի մակերեսին, մոխրագույն ֆոնի վրա կան մուգ-դարչնագույն խալտեր և կանաչ գույնով, մեծ խնամքով արված սլաքներ: Տեղ-տեղ կլոր շրջանների մեջ պատկերված է մի երկրորդ շրջան, որը գունադարձված է մուգ դարչնագույն և բաց կանաչավուն երանգներով: Արտաքուստ մուգ մոխրագույն ֆոնի վրա շաղանտկագույն մեղմ ու խիտ երանգներով գծագրված են ուղղահայաց նրբին գծեր: Այս բեկորները գտնվել են Դվինում, այն շինությունն աարածքում, որը կառուցվել է արարական աիրապետության վերջին շրջանում ու հիմնովին կործանվել 893 թ. երկրաշարժի ժամանակ:

Շողուն խեցեղենի այս աեսակի արտադրության վայրը համարվում է Ամարան: Մասնագետների կարծիքով, նշված խեցեղենը այնուհետե թափանցել է հեռավոր Թունիս, Իսպանիա³⁶: Ուսումնասիրվող խեցեղենն ի հայա է եկել նաև Աիրիայի Ալ-Մինա հնավայրի IX—X դդ. շերտերում³⁷:

Այս խմբի մեջ ենք դետեղում 2243/13 թասը. անոթն ունի ետ փուլող շուրթ, դեպի հաաակը համաշափորեն իշնող պաաներ, օղակաձե հաաակ, խեցին փափուկ է, բաց դեղնավուն գույնի: Գունադարձման մեջ դերիշխում են դարչնագույն և բաց դեղնավուն-ոսկեգույն շողունի տարրեր երանգները, որոնց համադրությունը պատկերին դեղեցիկ ներդաշնտկություն է հաղորդում: Շուրթը եղերում են դարչնագույն շողունով արված լայն եզրագծերով սլաքներ: Անոթի դաշտն դրադեցնում է երկարարկալ տերենների խիա ցանցը. այդ ֆոնի վրա էլ վերարտադրված է վեր սլացող մի բարձրարուն արմավենի, ներքե ճկվող 14 թերթերով: Առաջին երկու ճյուղերի վրա ոճավորված աերեադարդի ձևով դժագրվում են արմավենու ծանրարեոնված պտուղներով խոշոր խուրձերը (նկ. 1): Արաաքուսա սպիաակ ֆոնի վրա դեղին և ոսկեգույն շողունով արված են իրար ադուցված շրջաններ: Անոթի մեկ այլ աարերակը գտնվել է Ամարայի պեղումներից³⁸: Ի աարերություն վերջինիս, Դվինի դաածոն ամբողջական է, ֆոնը աերեադարդ, մինչդեռ Ամարայի օրինակը թերի է և իրրե ֆոն ներկայացված է բաղ-

³³ И. А. Орбели, Избранные труды, том I, М., 1968, табл. XXIV.

³⁴ Ա. Շ. Մնացականյան, Հայկական դարդարվեստ, Երեւան, 1955, էջ 350, նկ. 740, 741, 742, 743, 744:

³⁵ Վ. Ն. Զախեկայա, նշմ. աշխ., էջ 84:

³⁶ H. Saladin, նշմ. աշխ., G. Marçais, Faïences a reflets métalliques de Kairouan, Paris, 1929.

³⁷ A. Lane, նշմ. աշխ., էջ 31:

³⁸ Fr. Sarre, նշմ. աշխ., աղ. XIII:

մտթերթ, մանր ծաղիկներից կաղմված ցանցը: Անոթն իր ղուգահեռն ունի լուսլի թանգարանում: Յուցանմուշներից մեկը նկարչական կաարումով ու զարգերի թովանդակությամբ համընկնում է այս անոթներին: Այն ունի 22 սմ արամագիծ: Ներքուստ զաջար շորս մասի ռաժանող դարչնագույն գծերն ավարավում են ոճավորված տերևազարգով, իսկ ֆոնը Դվինի անոթներին ընդող զեղին ոսկեզույն շողունով արված երկարարվթակ տերեւների ցանց է:

Վերլուծելով հիշյալ թասի ղարդերը, Արթուր Պոպն այն համարում է IX—X դդ. դործ³⁹:

Նույն աիպի խեցեղեն, միայն ալ կարմիր, ոսկեզույն և դարչնագույն երանդով առավել տարածված էր Դվինում, և 1937 թ. սկսած, այդ խեցեղենը հայանարելվել է զերաղանցապես կենարոնական թաղամասից: Արաաքուստ ալ կարմիր ֆոնի վրա դժագրված ոսկեզույն ու դարչնագույն շրջաններն ու խայաերը հորինվածքային այն ռակրոնքով են արված, ինչ որ մեր նկատած խեցեղենի երկրորդ խմրի ղարդերը: Այս խեցեղենի անմիջական զուգահեռները հանգիպում են Ֆուստատում⁴⁰ (Եգիպտոս), Սամարայում: Առավել հավասարի է այդ առարկաների եգիպտական ծագումը: Մեր ենթադրությունը հաստատվում է Նասիր հոսրովի այն վկայությամբ, որ անգամ XI դ. այդ կերամիկայի արադրությունը շարունակվել է: Նա պատմում է. «Եգիպտոսում պատրաստում են ամեն տեսակի խեցեղեն և այնքան նուրբ ու թափանցիկ, որ եթե ձեռքդ ղենս դրսի կողմից, ապա այն կերևա ներսից: Նրանք պատրաստում են քրեղաններ, ռաժակներ, պնակներ և այլ ամաններ...: Երանգները փոխվում են կապված այն ռանի հետ, թե ինչպես են պահում անոթը»⁴¹:

Եգիպտական համարվող անոթները Դվին են թափանցել այն ճանապարհով, որն անցնում էր երկրի հարավարեմայան սահմանով՝ Մոսուլ—Դամասկոս—Եգիպտոս ու շարունակվում զեպի անհայտ օվկիանոս⁴²:

Ի մի ընդելով ներմուծած խեցեղենի այս մի քանի խմրերի քննությունը, պարզվում է, որ առարկաների ղղալի մասը ծագում է Միջագետքից: Եվ սա ամենևին պատահական չէ: IX—XIV դդ. Հայաստանի դրամական շրջանառությանը նվիր-

ված ուսումնասիրության մեջ Խ. Մուշեղյանը կարևոր փաստեր է հաղորդում այդ ղարաշրջաններում Դվինում հայանարելված դրամների ծագման վերաբերյալ ու շոշափում է դրանց տարածման շառավիղները: Այդ ավյալների համաձայն արարական արծաթյա դրամները IX—XI դդ. մուտք էին գործում երեք հիմնական ճանապարհով, որոնցից ամենակարևորը Իրաք—Սիրիա—Միջագետքից եկած ուղղությունն էր⁴³:

Հիշյալ ժամանակահատվածում Դվինի համար կարևոր նշանակություն ուներ հարսվային մայրուղին, որով Հայաստանը կապվում էր Ասորիքի և Միջագետքի հետ: Այդ մայրուղով Դվինից ապրանքները արվում էին Մանազկերտ, Խլաթ, Նփրկերա և ապա Ամիդ: Վերջինս Հայաստանից կուսակված ապրանքների կարևոր կայան էր: Այսպեղից էին երկճյուղվում առևտրական ճանապարհները. մի դիծն իշնում էր Իրաք, Իրան, մյուսն՝ Ասորիք: Հայաստանի համար դեաային նավահանդիստ էր ոչ միայն Ամիդը, այլև Մոսուլը, որը Միջագետքում առևտրական կարևորագույն նավահանգիստն էր: Արար աշխարհագրագետ Յակուբը վկայում է, որ Բագդատ էին դալիս հայկական ապրանքներով նավեր⁴⁴: Բնականաբար, այդ երկրներից էլ Հայաստան էին ներմուծվում համապատասխան ապրանքներ, այդ թվում և մեր նկատած խեցեղենը:

Ա. Աշուրբեյլին Աղրերշանի միջնադարյան քաղաքներին նվիրված իր ուսումնասիրություններից մեկում առաջ է քաշել այն տեսակետը, թե VIII դարից սկսած, ապա IX—X դդ. Հայաստանի քաղաքներն անկում ապրեցին, մինչդեռ Աղվանքի քաղաքները ծաղկեցին: Այնուհանա նա ավելացնում է, որ միջաղղային առևտրական ճանապարհն իր ուղղությունը փոխել էր և կարևոր էր Բյուզանդիայից Հայաստանի միշով, Կասպիականով, Դերբենդ, զեպի խաղաղների երկրորդ գնացող ճանապարհ⁴⁵:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը, ընդունելով վերոհիշյալ մայրուղու կարևորությունը VIII դ. Աղվանքի և Վրաստանի քաղաքների ծաղկման համար, այդ իրողությունը IX դարի II կեսին և X դարին չի վերագրում: Հայաստանի ու, մասնա-

³⁹ Խ. Ա. Մուշեղյան, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում IX—XIV դարերում, ՊՐՀ, № 4, Երևան, 1971, էջ 43:

⁴⁰ Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունների Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 244:

³⁹ SPA V, p. 580, fig. B.

⁴⁰ R. Schnyder, Tulumidische Lüsterfayencen, „Ars Orientalis“, vol. V, 1963, taff. IV.

⁴¹ C. Schefer, (Trans) Sefer Nameh, Relation du voyage de Nassiri Khosrau, Paris, 1881, p. 151.

⁴² Կ. Գ. Ղաֆաղյան, Դվին քաղաք..., էջ 256—257:

⁴⁵ С. Ашурбеян, Ремесла и торговля средневековых городов Азербайджана, Труды ГИМА, том II, стр. 150.

վորապետ, Դվինի համար արդեն ազատացված պիտի համարել, որ IX—X դդ. քաղաքների, միջադպարին առետրի ղարգացման ու ծաղկման ժամանակաշրջանն էր, այլապես անրացատրելի կլինեին ներմուծած խեցեղենի կուտակումները Դվինում⁴⁶,

III խումբ.—Ձիւնական սելադոններ: Տակավին մ. թ. ա. 124 թ. փաստեր են արձանագրված Հայաստան ներմուծված շինական մեաքսի վերարելրյալ⁴⁷: Այս կտպերը շարունակվեցին նաև միջնադարում, ընդհուպ մինչև XVII—XVIII դդ.⁴⁸, երբ հիմնականում երեան է գալիս ամրողչ աշխարհում մեծ հռչակ վայելող հախճապակին՝ սելադոնը⁴⁹: Այս խեցանոթները կերտվում էին շատ մանրահատիկ «դրե» կոչվող կավից, կարծր էին (համապատասխանում է մոսսեի աղյուսակի 7—8 հոնքաքարի կարծրության), օժտված էին հնչունությամբ, ջնարակը շատ հարթ ձևով պատում է անոթի ներսից և դրսից, բացառությամբ հասակի, և գունավոր ապակու տպավորություն է թողնում:

Վաղ ջրջանի սելադոններն ավելի բարձրորակ կավից էին, ջնարակը բարակ ջերավ օրգանապես ամուր պատում էր խեցին և այս հատկություններով զանազանվում էր ուշ սելադոններից: Վաղ սելադոն հայտնի է միտյն Անիից: Կ. Գ. Ղաֆաղարյանը սելադոնի բացակայությունը Դվինում բացատրում է նրանով, որ անդակն արաադրության կիսաթափանցիկ հախճապակին լայն դործածություն ուներ կենցաղում⁵⁰:

⁴⁶ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армени в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, стр. 200.

⁴⁷ Հ. Քիրտակ, Գրախոսական Հ. Մանանդյանի «Քննական անոթին հայ ժողովրդի պատմության», հատոր Բ, մաս Ա, Ե., 1957, «Բազմավեպ», 1959, հունիս—օգոստոս, էջ 168: Նա ավելացնում է, որ Չինաստանի հետ առևտրական հարաբերությունների պատմության մեջ պիտի ավելացնել հետևյալը. «Չինաստանին մինչև Հռոմ ներմուծած ապրանքներու շարքին հում և գործած մետաքսէ զատ մեծ տեղ կը զբաղեն ճեյա թանկագին քարը և լայթա կարմրախեցը, որմէ կպարաստվին շիկափոկ և թե հայ առևտրականները շինական սահմանները մտնէին 124 թ. մ.թ.ա.»

⁴⁸ М. Н. Кречетова, Несколько китайских фарфоровых предметов с армянскими монограммами, «ТОВЭ», том III, Л., 1940, стр. 347—358.

⁴⁹ Սելադոն բառը ծագել է 1616 թ. գրված «Աստրա» վեպի հերոսի անունից՝ Անլադոն: Վերջինս միշտ կրել է սելադոն հախճապակու ընդող նուրբ բաց կանաչավունի սարերը երանգները: Այս որակի խեցանոթները պատրաստվել էին Չինաստանի արհեստանոցներում Տան (618—907), Աուն (960—1280) և Կան Սին (1662—1722) դինաստիաների ժամանակ: Տե՛ս Ե. Գ. Դանկո, Китайский секрет, М., 1957.

⁵⁰ Կ. Գ. Ղաֆաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 229.

Անիից հայտնի են երկու հետաքրքիր անոթներ: Առաջինը (123/126) 12,5 սմ տրամագիծ ունեցող ծաղկեպսակի տեսքով մի թաս է, որն ունի համեմատաբար բարակ և դեպի հատակը համաշփոթ իջնող պատեր և օղակաձև հատակ: Խեցին սպիտակ է, կիսաթափանցիկ, բաց կանաչավուն ջնարակն անհավասար պատում է փոքր թասը թե՛ դրսից, թե՛ ներսից, բացառությամբ հատակի (աղ. III. 6): Նման անոթ հայտնի է Ամարտից և թվագրվում է IX դ.⁵¹:

Հաջորդ բեկորների (123/374, չափերն են՝ 0,5, 5,5) խեցին կարծր է, ամուր և պատած է բաց կանաչավուն ջնարակով: Պահպանված բեկորներից պետք է ենթադրել, որ անոթը եղել է ծանծաղ և իր վրա կրել է փորագիր եղանակով արված ծաղիկներ ու շիվեր (աղ. III ա, 7): Նմանօրինակ բեկորները գտնվել են Սամարայից⁵², և Հ. Հորսոնը վերագրում է Յուէշտու հայտնի վայրի արհեստանոցի արտագրության⁵³:

Անիի գաածոները Բագրատունիների պալատի հորերից են, և անոթներ նյութերից ելնելով (ծակոտկեն թասեր, շողուն հուշկապարիկ պատկերող անոթի և այլն), պիտի վերադրվեն X դ. վերջին և XI դ. սկզբին, մի հանգամանք, որը չի համապատասխանում իրի պարաստման ժամանակի պարագային: Այս իրողությունը բացարկվում է նրանով, որ սելադոնը միջնադարում գասվում էր թանկարժեք խեցեղենի շարքը: Հավանաբար, Բագրատունիները Շիրականում, Կարսում արդեն ունեին և գործածում էին այդ առարկաները, իսկ երբ մայրաքաղաքը փոխադրվեց Անի, թանկարժեք այլ առարկաների հետ առան նաև սելադոնները:

Հայաստանի վաղ հախճապակյա խեցեղենի քննությունը ցույց է ապրիս, որ այն հայաանարելվել է առավելապես Դվինի պեղումներից, հասաատելով, որ Դվինը IX—X դդ. եղել է առևարի և արհեստների կարերը և խոշոր կենարոն:

Ներմուծած հախճապակե թասերի դերակշիռ մասը ծագում է Միջադեաքից և Դվին է թափանցել Հայաստանի միջով անցնող հարավային մեծ ճանապարհով, որն անցնում էր Դվին—Մանադկերտ—Խլաթ, Բադեշ—Նիրկերա—Ամիդ—Միջադեաք ուղղությամբ:

Հախճապակու անդակն արաադրությունը Հայաստանում սկսվում է IX դարից: Մերձավոր

⁵¹ Fr. Sarre, նշվ. աշխ., աղ. XXIV:

⁵² Fr. Sarre, նշվ. աշխ., աղ. XXIII:

⁵³ R. Hobson, A handbook of the pottery and porcelain of the Far East, London, 1937, p. 18.

արևելքի երկրների հետ միևնույն միշտվալյուրում, հեռավար, մշակութային միևնույն ոլորտում պտնվող Հայաստանը ընթանում էր վերջիններիս հետ համաքայլ, երբեմն նույնիսկ առաջ անցնելով նրանցից:

IX—X դդ. տեղական արտադրության հախճապակու մի քանի տեսակների երեան դալը հիմքեր նտխապատրաստեց, որպեսզի **XII—XIII դդ.** Դվինը և Անին փայլեին իրրե խեցեգործության փողոր կենտրոններ՝ հտրուստ անկրկնելի կավանոթների րաղմաղանությամր:

IX—X դդ. Դվինի խեցեգործական արհեստանոցում վարպեաները, վերամշակելով ներմուծած հախճապակե խեցանոթների որոշ զարդեր, սանդղեցին տեղական նմուշներ, որոնք ինքնաաիպ են և ունեն ժամանակի հայկական արվեստին հատուկ դրոշմ:

Դվինի բլեղումներով հայանարերված խեցեղեն նմուշների վրա օտար փոխառություններով հասաաաված զարդամոտիվային տարրերի առկայությունը հաստատում է **VIII դ.** րյուղանդական, իրանական և հայկական մշակույթների փոխադեցությունների մասին ն. Մառի տեսակետի ճշմարտացի լինելը, րստ որի ճԴվինը այդ մշակույթների խաչաձեման կենտրոնական կետըն էր, աարրեր քաղաքակրթությունների հանդուցակեար, ուր անդական հիմքի վրա անդի էր ոմնենում հարևան ժողովուրդների մշակութային տարրերի վերամշակումը⁶⁴:

⁶⁴ См. Ас. М. Шахназарьян, Двин, историко-географический очерк, Ереван, 1940, стр. 121.